

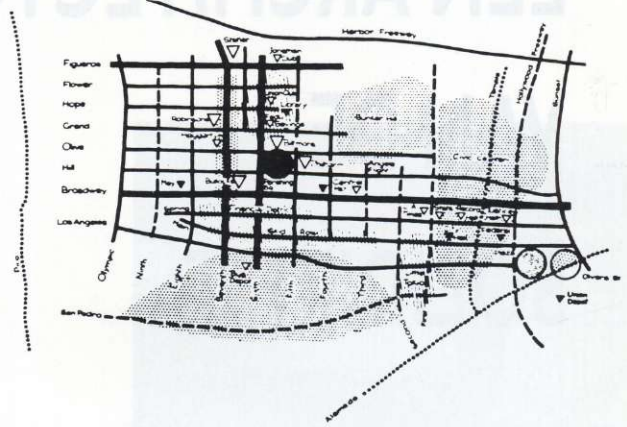
EEN ARCHITECTUUR VAN DE SOLIDITEIT

DE ESTHETIEK VAN DE VERDWIJNING

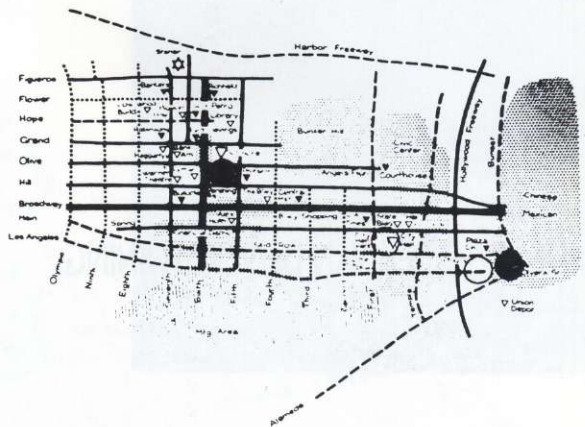
Wat bijdraagt aan de soliditeit, draagt ook bij aan de schoonheid.

FELIBIEN

De film is dan de kunst die overeenstemt met de gefragmenteerde blik en dat is zij door de steeds terugkerende 'cutting', kadrering en montage. Geen wonder dat verschillende architecten, onafhankelijk van elkaar eraan werken, om deze door 'cutting' en montage voorgevormde waarneming tot grondslag van hun architectuur te maken. Denk aan de rol die het fragment, de momentaneïteit, de vluchtigheid en het decoratieve, kortom het hele scala van filmische effecten speelt in de architectuur van O.M.A. De inzet lijkt te zijn om de architectuur en de 'plek', die als monumenten van de verschijning obsoleet geworden zijn, van de onachtzaamheid te redden door hen te overstelpen met filmische effecten, met 'special effects'. Bij O.M.A. heeft men ingezien dat de film en de visuele media het kunnen redden zonder de plaats, maar dat de plaats het niet zal redden zonder het filmische effect. De hoogste trap van deze reddingsoperatie van de architectuur als discipline van de 'plek', zal overigens het delirium van de waarnemer zijn die ontworpen wordt aan de fusie-confusie van realiteitseffecten en 'special effects'. Definitief gesneuveld zullen dan zijn de categorieën van de soliditeit, nl. maat, stevigheid, duur en betrouwbaarheid. Want wat betekenen film, televisie en video voor onze ervaring van en omgang met tijd en ruimte? Door de aan deze media inherente vernietiging van de tijd-afstand raken wij in verwarring. Er treden effecten op van iconologische verwringing, waardoor de meest elementaire oriëntatiepunten de een na de ander verdwijnen. Met de suprematie van de afstand-snelheid over die van de ruimte wordt de traditionele structurering van de verschijningen, wordt de collectieve waarneming van de waarneembare ruimte opgelost. Onze traditionele topologie, die gedomineerd werd door de maat van een oppervlak, onze traditionele opvatting over de geografische uitgestrektheid en de kadastrale percellering van stad en land, vervaagt ten gunste van een kijk op de wereld waarbij de notie van fysieke dimensie zijn zin en analytische waarde verliest. We maken de co-productie mee van een waarneembare werkelijkheid, waarin de directe en gemediatiseerde waarnemingen zich vermengen om een ogenblikkelijke en momentane representatie van de ruimte te verzorgen. Het schaalonderscheid tussen de ware afstand in tijd en ruimte én de maten van de voorstellingen, dat precies de leesbaarheid van de kaart, de ontwerp-tekening, de maquette en dergelijke bepaalde en feitelijk de soliditeit van het teken als teken uitmaakte, houden op te bestaan. De directe waarneming van de zichtbare feiten maakt plaats voor een tele-observatie, waarbij de waarnemer géén direct contact meer heeft met de geobserveerde realiteit. door het ontbreken van een bemiddeling van de schaal en door de mogelijkheid om vlakken te zien, die in de werkelijkheid voor het blote oog niet waarneembaar zijn, worden de beelden toevalig. Ze refereren niet meer, wat een geduchte onevenwichtigheid veroorzaakt tussen het zintuiglijk waarneembare en het intelligibele. Dit is de eerste verstoring van onze vertrouwde solide topologie. De tweede is gelegen in het feit, dat niet meer de zichthoek van belang is, maar de projectietijd. De tijd-diepte van de projectie vervangt de veld-diepte van het renaissanceïstische perspectief. Het vluchtpunt, het omni-presente centrum van de traditionele perspectivistische oriëntatie maakt plaats voor het kortstondige ver-kijken van een op door-zicht - op een radicale transparantie - georiënteerde observatie. Dat wil zeggen een observatie, die in verschijningen op de grootste afstanden en met de grootste maten doordringt. Het betreft een blik zonder horizon. Een gebeuren dat ons tot God zal leiden, als we de voortreffelijke weergave van dit thema in de film 'The man with the x-ray eyes' mogen geloven. Het radicale doorzicht brengt ons de verlichting en voert ons naar het licht, dat als laatste zichtbaarheid overblijft. De man met de röntgen-ogen is in eerste instantie verrukt over zijn nieuw verworven vermogen tot door-zicht dat een chemisch preparaat hem schenkt. Hij kijkt door de kleren van de mensen, waarbij hij een speciale belangstelling voor de vrouwen heeft. Een verlangen tot versterking van het doorzicht openbaart hem vervolgens hun skeletten. Uiteindelijk verhinderen zelfs de aardbol en de planeten zijn zicht niet meer. Het enige wat overblijft is de pure zichtbaarheid, het licht, dat zich uitstrekt van zijn netvlies tot de meest verre verten. Het camera-oog van Walter Benjamin, onze technische prothese van het door-zicht en het ver-zien betekent dan ook niet zozeer een binnenste buiten keren van de materie of de openbaring van een soort extra-werkelijkheid, die tot nu toe in de dingen verborgen was geweest en die in de 'verte' wordt geprojecteerd, maar de instelling van een

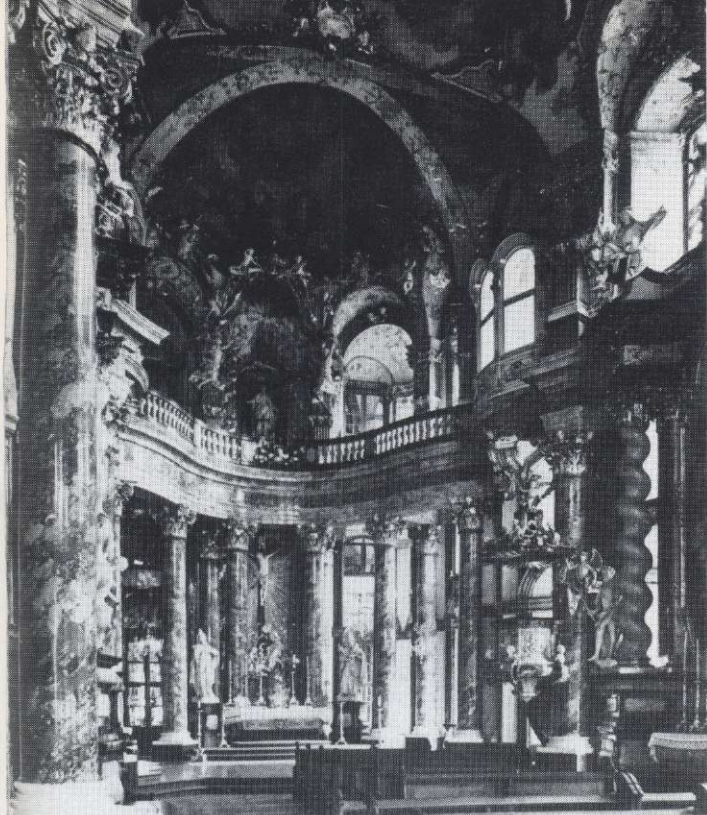

Los Angeles' beeld, verkregen dmv. geschetste kaarten.

Los Angeles' beeld, verkregen dmv. interviews.

Hofkerk te Würzburg (1731-32)
Baltasar Neumann.

open veld van waarneming, waarvan de objectieve grenzen nooit ervaren zullen worden. Er wordt een integrale verstrooiing ingesteld, waarvan wij de omvang nooit zullen kunnen meten en die op zijn beurt de oude geometrische en architectonische configuraties zal aantasten. In deze allernieuwste ervaring van de ruimte, die de orde van de zichtbaarheid, welke wij van de Renaissance geërfd hebben, omverwerpt, maken wij nu een soort tele-verovering van de wereld mee.

Daarmee ontvalt een belangrijke grondstof aan de architectuur, en misschien nog wel meer aan de stedenbouw. De stedenbouw is immers een discipline die werkt met een van bakens voorziene ruimte, die begrepen en toegeëigend wordt. Haar grondstof is een tijd-ruimte die voor enige tijd beheerst wordt en beheersbaar is gemaakt. Deze tijd-ruimte, die geërfd is van de Renaissance, is een ruimte die verloren gaat. De ruimte is kritiek geworden in die zin, dat wij haar niet meer beheersen en begrijpen. Ze staat op het punt over te gaan van een solide naar een vluchtige toestand. Dat komt door de veranderingen van de technologieën, die ons de uitdijende tijd, dat wil zeggen de vernietiging van de intensieve tijd door de extensieve tijd en die ons de *telescopering*, het alzijdig naderbij komen van de plaatsen, hebben gebracht.

Verval van de schaal, verwringing en verdraaiing van de vormen en de plaatsen, eliminatie van de intervallen, opeenvolging van de beelden en de informaties; het gemediatiseerde resumé van de wereld confronteert ons met een trompe-l'oeil-effect, met een soort woeste representatieve orde, die van haar referenties ontdaan is. Waar de barok voor de verwringing van de vormen nog gebonden was aan de bouwkunde, daar is zij nu afgelost door de immaterialiteit van het lichtspel en de electronica, die feitelijk de barokke architectuur van vandaag zijn.

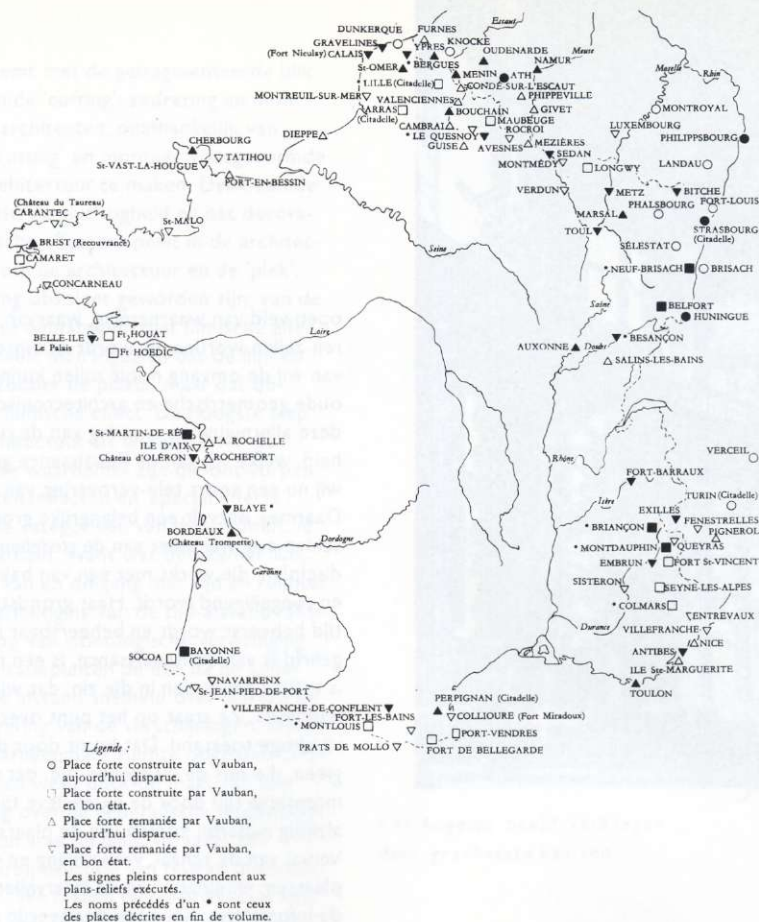
De media hebben reële effecten op de voorstelling van de ruimte. Uiteraard blijft een meter een meter, blijft het oosten oostwaards en onder onder, toch wordt de voorstelling van de stad niet langer uitsluitend bepaald door poorten, pleinen, rivieren, hoogbouwtorens, de opeenvolging van straten en aaneenrijging van kadastrale percelen. Voortaan wordt de stedelijke architectuur bestookt door een lucide dubbelganger. Zij zal rekening moeten houden met de co-existentie van een technologische tijd-ruimte, een tele-tijd-ruimte, die interfereert met de materialiteit van de stad. Als materiële grondslag van de collectieve perceptie en als ensemble van volumes, verzameld onder de zon, waarneembaar door het licht en gevangen in de cyclus van dag en nacht wordt de stad belaagd door de technische temporaliteit van de uitzendingsduur en de valse dag van het perspectiefloze interface. Tegenover de soliditeit van de bouwtechniek posteert zich nu een constructie die bestaat uit een geheel van tijd-ruimtelijke mutaties. Een onzichtbare orde wordt geconstrueerd, een orde van de wisseling en de vernieuwing, fragmentaties van het totaal, de verspreiding van de delen in de onenigheid, een orde, die de zintuigen ontregelt en die ons bant in een duizelingwekkende fascinatie voor het onwerkelijke, het instabiele en ons het solide laat vergeten.

Als we de kadastrale organisatie van de bodem en de oprichting van monumenten en oriëntatiepunten opvatten als de grondslagen van de (visuele) stedenbouw, dan worden precies de gecalculeerde effecten daarvan steeds weer ontbonden en samengesteld door de systemen van overdracht en de esthetiek van de verdwijnen. 'The image of the city', waarvan Kevin Lynch nog droomde, is in zijn verbinding met strategieën van de psychische soliditeit een gecompliceerde opgave geworden. Onze moderne monumentale stad wordt in razend tempo een onzichtbare duizelingwekkende stad en de reddingsoperatie van de 'plaats' door middel van filmische effecten. De duele orde van de architectuur werkt daaraan mee.

Benedictijner Abdijkerk (1748-66)
Johann Michael Fischer.
Gezicht op plafond en koor.

De vestigingen van het Pré-Carré van Vauban.

Wat in de architectonische tegenbeweging van het post-modernisme, en met name door diegenen, die op het vlak van de fascinatie willen concurreren met de duizelingen van media-constructies, wordt vergeten, is, dat de architectuur in eerste instantie een discipline van de *maat* en de *soliditeit* was. Zij bestond uit een kennislichaam dat in staat was om een samenleving in overeenstemming te brengen met een natuurlijke omgeving en op die wijze de tijd en ruimte ervan te organiseren. Welnu, dit op de geodesie gebaseerde vermogen om een eenheid van tijd en plaats vast te stellen voor de activiteiten, gaat heden een open conflict aan met het structuringsvermogen van de massa-communicatiemiddelen. Twee orden staan nu in de oppositie;

- De een is materieel: ze wordt gevormd door fysieke elementen zoals muren, drempels en exacte situeringen. Ze is architectonisch en stedenbouwkundig. Ze schraagt op de (land)meetkunde en het perspectief. Ze organiseert en construeert op duurzame wijze de geografische ruimte. Het is de orde van de soliditeit.
- De andere is immaterieel: haar voorstellingen, beelden en boodschappen laten geen localisering toe. Ze kennen geen soliditeit en geen stabiliteit, want ze zijn het effect van een kortstondige uitdrukking. Deze orde richt op onafhankelijke wijze een ruimte-tijd in en verstoort deze ook weer. Het is de orde van de terugwijkende realiteit.

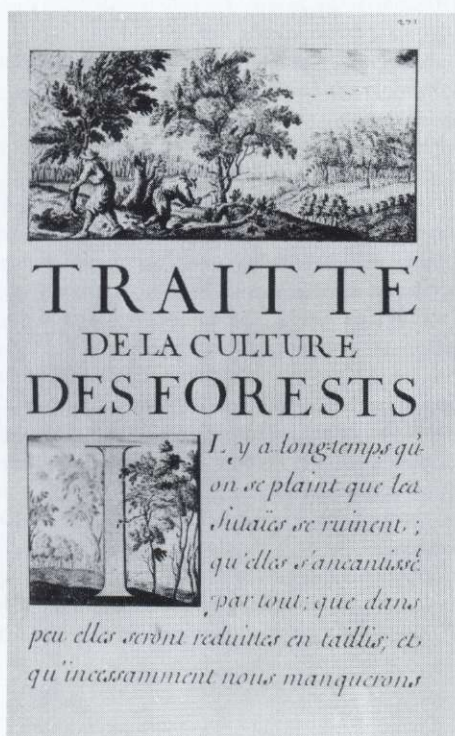
Kortom, het fysieke en solide van de bouwkunde conflicteert met de bouwkunde van het immateriële en instabiele van de overdrachtstechnieken en die architectuur die overdrachtstechniek wil worden. Deze toestand maakt dat een monolithische architectuur-discipline niet langer adequaat is. Zou het niet aanbevelenswaardig zijn te opteren voor een dualistisch architectonisch kennislichaam?

Aan de ene pool zien wij dan een praktische en denkende architectuur, die onophoudelijk de architectonische idealen reflecteert en vernieuwt in het licht van de esthetiek van de verdwijning. In een ruimte die afgegrensd wordt door de zichtbaarheid enerzijds en de onzichtbaarheid anderzijds poogt zij een adequate beeld-taal in te stellen. Tevens ziet zij het als haar opgave om de ruimte-tijd van de esthetiek van de verdwijnen te reconstrueren. Haar theoretische arbeid is de ontwikkeling van

een meetkundig vertoog. Een dergelijke reconstructie zou impliceren, dat zij poogt om zich een beetje aan de ruimte-tijd van de esthetiek van de verdwijning te onttrekken. Alle inspanningen van het post-modernisme, in zoverre ze refereren aan de geschiedenis in plaats van aan de kritieke ruimte-tijd, worden door deze theoretische architectuur beschouwd als achterlijk en machteloos in wetenschappelijk en cultureel opzicht. De attitude van deze architectuur is getekend door de wens op de hoogte van de tijd te blijven en adequate middelen te ontwikkelen voor de architectonische expressie.

Aan de andere pool zien wij een architectuur die zich bezighoudt met het niet-vergeten. Het aandachtsveld van haar praktische en theoretische activiteiten is de soliditeit. Zij richt zich op de (land)meetkunde,

het grondoppervlak, de stevigheid, het duurzame en de oriëntatie. Haar attitude is die van een praktikabele vasthoudendheid en deemoed van het denken. Zij koestert idealen in de wetenschap, dat ze daarbij oneindig ten echter zal blijven. Zij hanteert een zedelijke trots waarvan het de zin is om zich aan het onbereikbare te meten. Haar ascese is het uithouden van de spanning tussen fictie en feit, in dit geval: de droom van een volmaakte territoriale orde en de praktische onmogelijkheid ervan.

Het is van belang om in te zien dat deze polen onverzoenlijk zijn. De hoop op een dialectische synthese moet verbannen worden naar het rijk der fabelen. Samen vormen ze een span van het open en voortdurende conflict. De architectuur als geheel wordt dan duellerend-dueel en haar wezenlijke karakter wordt de hypocrisie.

Was bovenstaande een korte schets van de esthetiek van de verdwijning, dan wil ik nu nader ingaan op de orde van de soliditeit. De laatste ons bekende bouwkunde van de *soliditeit*, die het tot haar opgave maakte om een *territorium* fysiek en duurzaam te enten op het natuurlijke reliëf van het aardoppervlak is hoogstwaarschijnlijk de militaire architectuur van de klassieke periode geweest. Hiervan was de franse vestingbouwkundige Sebastien la Prestre, Maréchal de *Vauban* (1633-1707) ongetwijfeld de belangrijkste vertegenwoordiger.

Een solide grens

In de werken van Vauban draait alles om de grens. De grens is zijn idee en zijn object. Wat onze vehiculaire techniek, zowel op het terrein van de ruimtelijke ordening, als op dat van de geestelijke ervaring tot een diepgaand verval heeft gebracht, is precies dat besef van de grens, waaraan de militair ingenieur in de klassieke periode in meer dan één opzicht zijn leven wijdde. Door een lange transformatie van de grens, zijn wij nu op het punt aangekomen waar zowel het 'aangezicht' als het 'tegenoverstaan' op de helling worden gezet. Tegenwoordig is de notie van grens vervallen aan het interface, dat wil zeggen, aan de abstracte, gedistancieerde nabijheid van de dingen en de mensen. Dat betekent dat wij afstevenen op een kwalitatief ongedifferentieerde ruimte, en dat voor ons een universum van 'woenstijnvormen' opdoemt, waarin het *onderscheid* in de breedste zin van het woord, zowel in fysieke als geestelijke zin, ten onder dreigt te gaan.

Een soort gelijke leegte werd overgelaten aan Vauban. Richelieu confronteerde hem met een symbolische en monumentaal ontledigd Frankrijk. Het gebied was ontdaan van feodale ordeningen en de kastelen rookten nog na van hun wilde afbraak. Op deze territoriale leegte vestigde hij het *onzichtbare*, een idee, namelijk *volle eenheid*.

Op de voorheen feodaal gecompartmenteerde bodem projecteerde hij een staat, die in tegenstelling tot het kasteel, minder toegankelijk was voor de blik, maar daarom niet minder reëel. Een gecamoufleerd Frankrijk werd in het horizontale vlak begrensd door een bijna continue en gefixeerde lijn, die hecht verklonken was met de eigenaardigheden van de bodem; in tijden van oorlog een front, in tijden van vrede een grens. Op de vernietiger van de kastelen, volgde de constructeur van de *vestingen*. Op soortgelijke wijze werden de opruimers van de feodaliteit in Holland, de stedendwingers en de zeepiraten afgelost door een kasteel van militair ingenieurs, waarvan Menno van Coehoorn de exponent was. Vanuit eenzelfde oriëntatie op het territorium als bij Vauban, voorzag hij de fixatie van Hollands bodem door middel van een vestinggordel, het zogenaamde zuider-frontier van Cadzand tot Nijmegen en het ooster-frontier van Nijmegen tot Nieuweschans.⁴

Had Richelieu het franse territorium ontledigd van de stenen steunpunten van de feodale twisten, Vauban smeedde het aaneen door het te voorzien van een perifere bescherming. Hij construeerde een schild, een 'stalen gordel', waarvan de sporen nu nog bestaan. Op de klippen van Europa werden hexagonen ingelaten, bestemd om net zo lang te duren als het concept van koninkrijk en nationaliteit.

Titelpagina van het tractaat over bosbouw.

Dit werk was zo effectief dat het heeft bijgedragen tot de bepaling van de nationale entiteit en identiteit. Sterker dan de historische, linguïstische, mythische en raciale bepalingen heeft het 'Pré-Carré' van Vauban, op al dan niet illusorische wijze een zodanig 'beeld' van Frankrijk geschapen, dat dit de diverse ideologieën van de 18e en 19e eeuw, zoals die van de 'natuurlijke grens' en het 'Keltische grondgebied', evenals de overschrijdingen en terugtrekkingen van Napoleon heeft overleefd. Dwars door verdragen en variërende bewustzijnsinhouwen heen is deze lijn van Vauban blijven bestaan, waardoor dit kunstwerk van de grens langzaam 'natuurlijk' is geworden. De 'leegte' van Richelieu werd 'territorium' omdat Vauban de onverschillige bodem insloot en markeerde door middel van herkenningstekens. Zijn tekens zijn de stervormige steden geplaatst op de Alpen en de Pyreneeën of aan de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee, vastgeknoopt aan het bekken van de Rijn en doorgetrokken over het vlakke Vlaamse land en het reliëf van de Ardennen.

Dit 'Pré-Carré' was dus een grondleggende daad van ruimtelijke ordening met effecten van duur; kortom, een solide bouwkunst. Door middel van kunstwerken, waarover we nog te spreken komen, entte hij de idee van het nationale op het oppervlak van de aarde. Vauban heeft een ruimte geschonken die een *denken* onder woorden brengt, dat niet in zijn geheel kan worden teruggebracht tot het utilitaire. Een dergelijke poësis kunnen we met recht een *denkende architectuur* noemen.

Wat is dit idee? Op het vlak van de technologie raken de werken van Vauban zowel aan het fundament en het functioneren van de staat, als aan de inrichting van het territorium. Dit territorium werd door Vauban opgevat als de *geometrisch bepaalde plek* van de uitoefening van de wet, gelijk voor allen.

Zoals de versterkte plaats automatisch de bescherming impliceert van allen die haar bevolken mag daarom geëist worden, dat allen haar van de middelen voorzien voor deze actieve en positieve bescherming. De territoriale markering bezit de geboorterechten van de aan de feodale betekenisverlening ontrukte begrippen: bevolking en inwoner.

Voor Vauban vond het politieke systeem van Frankrijk toendertijd zijn legitimatie in de theorie van het 'mystieke lichaam'. Het katholieke en het politieke waren voor hem solidair, wat impliceerde dat de koning voor hem een heilig personage was. De koning en het koninkrijk vormden een lichaam, waarvan de koning het hoofd was en de onderdanen de ledematen vormden. Iedere aanslag op het ene, trof het andere.

Daarom was Frankrijk voor Vauban een 'bewoond territorium' en bestond het koninkrijk uit de som van haar inwoners. Een dergelijke gedachte over de nationaliteit was in de feodale orde niet mogelijk.

Wars van het klassieke epistème, dat zeker het onderscheid tot grondslag van de waarneming en het kennen heeft gemaakt en bijgedragen heeft tot een zekere secularisering van het denken en tot de verheffing van de empirische orde, vertegenwoordigt het 'Pré-Carré', behalve het onderscheiden van het 'franse' van de rest van Europa, een *heilige incisie* in het reliëf van de Europese bodem.

De territoriale markering van het 'Pré-Carré' vormt de schaduwzijde van de centralistische en schitterende *Representatie* van Versailles. Net zoals nu een architectuur van de soliditeit de schaduwzijde zou zijn van de esthetiek van de verdwijning. In historisch opzicht vormde het werk van Vauban een ondersteuning van de mythe van Versailles en tegelijkertijd was het er de ontkenning van. Juist door de negatie van de representatie, door de wijding aan de empirie en de observatie, door zijn techniciteit en door een grondhouding van boerse cultivering en burgerlijke berekening, behoeftte het de monarchie voor de totale ineenstorting en voorzag het centrum van perifere ondersteuning. En wat anders kan het lot van de prothese zijn, dan verdrongen te worden naar de schaduw buiten de spotlights van het theater, waarop de appolinische monarch, het pompeuze hof en de perspectivische parkaanleg van Le Notre schitteren teneinde de blik af te leiden van de oorzaken en te absorberen in het schokachtige en fascinerende spel van de effecten.

Tegenover de agrarische principes van de *cultivering* en de *vitaliteit*, die Vauban huldigde plaatste Lodewijk XIV het *Absolutisme* en de *Representatie*. Het Absolutisme impliceerde, dat de koning zijn onaantastbaarheid vorm gaf, door zich afzijdig te houden van de intriges van de partijen. Feitelijk regeren de ministers, terwijl de vorst zich beperkt tot de zuivere keuze: ja of nee!

De Representatie vond haar helderste gedaante in het ballet. Alle daarin optredende figuren hebben een symbolische betekenis. De koning is de stralende figuur, de zonnester, die in zijn omgeving *geen enkel licht* toe zal laten. Het grote succes van de representatie zal de *theatralisering* van de macht zijn. Een immense machinerie wordt geïnstalleerd met als doel om ieder evenement van het regeren *zichtbaar* te maken en voor de eeuwigheid vast te leggen. De voorstelling doet er meer toe dan het feit. De gebeurtenis die de voorstelling opwekt is vaak niets anders dan de respectloze anecdote, die verworpen wordt en veroordeeld tot de stilte. Het hof geeft te zien zonder openbaring van oorzaken, terwijl Vauban kijkt naar de bijzonderheden van het territorium en zijn bevolking. Voor de centraliteit van de representatie is het territoriale slechts productievoorraad van de voorzieningen. Zij heeft geen behoefte aan een begreind lichaam. Voor het hof was het territorium een abstracte entiteit waarvan de opbrengsten aan de koning toekwamen en die dienden om van Frankrijk een *kunstwerk* te maken, opgericht voor de glorie van de Heer op aarde en de Heer van de Hemel. Het idee van Frankrijk van Vauban, is het volle, solide, begrensde territorium, dat in het kaartbeeld en de bevolkingsstatistieken zijn voorstelling vindt. Dat van Lodewijk XIV staat daar diametraal tegenover. Vanuit een centrum straalt het licht in de oneindige verte en het vindt zijn voorstelling in het theater van de macht.

Boeren-denken

Pré-Carré betekent vierkante weide. Alleen al in deze benaming treedt de agrarische inspiratie van de idee van Vauban helder naar voren. Het Pré-Carré is de uitdrukking van het verval van de stedelijke macht. "Er zijn geen onneembare steden meer", beweerde Montesquieu, en de militaire ingenieurs van de klassieke periode, die zowel steden konden innemen als verdedigen, deze oorlogsondernemers, betekenen de opkomst van een kaste van deskundigen die zich van de stedelijke orde hebben losgemaakt. Hun referent is het landelijk territorium geworden. De activiteiten van Vauban strekken zich dan ook ver buiten de vestingbouw uit. Hij ontwikkelde topografische beschrijvingen, bevolkingsstatistieken, irrigatieprojecten, deed voorstellen voor de bosbouw, verbeterde landbouwmethodes, stelde programma's op voor de efficiënte kolonialisering van franse gebieden overzee, maakte bevolkingsprognoses, deed voorstellen voor economische hervormingen, groef kanalen en leidde rivieren om. Allemaal handelingen waarop wij terugblikken als handelingen van ruimtelijke ordening, zonder dat die term toen bestond. Weliswaar bezat de koning voor Vauban een theocratische legitimiteit, relict van een voorbije periode, toch betroffen zijn denken en doen de grondslagen van een staat en een maatschappij op territoriale basis. Alle bovengenoemde activiteiten en gedachten convergeren naar een drietal punten van aandacht die uiteindelijk hun noemer vinden in de idee van de cultivatie van de grond:

- De grond is de oorsprong van de rijkdom;
- De politiek moet gericht zijn op het Algemeen Welzijn;
- Het handelen en het bouwen moeten voldoen aan de eisen van een 'goede huishouding'.

Als wij de redenties nagaan, die hij hanteert in de *DESCRIPTION GEOGRAPHIQUE DE L'ELECTION DE VEZELAY* (1696), zijn *TRAITE DE LA CULTURE DES FORETS* (1701) en in zijn politiek economische werk de *DIME ROYALE* (1707), dan blijkt daaruit een diepe verwantschap, niet zozeer met het Mercantilisme van zijn tijdgenoot Colbert, als wel met wat later het Fysiocratisme werd genoemd. In de klassieke periode bestaat er geen economische wetenschap omdat de produktie nog geen kenobject is. De notie waarvan men zich bedient is de rijkdom. Wat zijn nu rijkdommen? Volgens het Mercantilisme is het: wat voorstelbaar is en object is van enig verlangen, of wat het merkteken draagt van noodzakelijkheid, nut, genoeg en zeldzaamheid. In laatste instantie is rijkdom rijkdom omdat de mensen het rijkdom vinden. Weliswaar betekende het Mercantilisme protectionisme en geldschraperij, toch gold dat geld datgene is, wat het mogelijk maakt om rijkdom voor te stellen. Zonder tekenen was rijkdom zinloos, nutteloos en onbeweeglijk.

In de tijd van Vauban gaan de analyses van het geld en de rijkdom uit van de opbrengst van de oogst en de arbeid op het veld. Het vraagt van de ontwikkeling van de bevolking en de berekening van de groot:

mogelijke hoeveelheid gemunt geld waren aan elkaar verbonden en verhieldden zich tot de bodemopbrengst. Uitgaande van de opbrengst van de grond en de beperkingen en overvloeden daarvan was de zin van de rijkdom de geldconcentratie bij de staat en de daarin besloten mogelijkheid om legers en vloeten uit te rusten.

De bevolkingstheorieën die Vauban opstelde voor zowel Frankrijk als de koloniën staan altijd in relatie tot grondopbrengst, arbeid en rijkdom. Een gezonde boer betekent een goede conditie voor de grondopbrengst, een goede oogst betekent een gezonde boer, arbeid betekent voortbrengst en voortbrengst betekent rijkdom. Hoe beter de conditie van de grond, hoe meer mensen er gevoed kunnen worden, wat uiteindelijk een verhoging betekent van de agrarische en de ambachtelijke productie. De idee van de optimalisering van de bodemopbrengst en de verspreiding van rijkdom ligt ten grondslag aan zijn geografische monografiën, zijn bevolkingsprognoses, zijn irrigatieprojecten en aan zijn onderzoekingen naar de bevaarbaarheid van de rivieren en zijn voorstellen voor kanalen.

Evenals bij de latere Fysiocraten is de grond bij Vauban de centrale categorie die zijn hele ruimtelijke ordening bepaald. Daarom ontstaat de 'waarde' bij hem ook niet uit de nuttigheid, zoals de psychologische theorie van Condillac dat zag, maar gaat deze uit van de totstandkoming en het ontstaan van de dingen waarvan de ruil vervolgens de waarde zal bepalen. Het uitgangspunt van het denken is de in de natuur aanwezige overvloed en de technische mogelijkheden om deze overvloed op te voeren. Wat overvloedig is op de ene plaats kan getransporteerd worden naar een andere plaats; de plaats van het gemis. Het economische goed is dus maar van tijdelijke aard, het bestaat slechts in de tijdspanne waarin het overvloedig is en nog niet aan een gemis elders tegemoet gekomen is. Handel en transport worden mogelijk gemaakt door de overmaat aan waarde die een goed bezit. De landbouw is het enige terrein waar de aan de productie te danken waarde-vermeerdering niet gelijkwaardig is aan de kosten van onderhoud van diegene die produceert.

Want er is dan eigenlijk een onzichtbare productie die geen enkele vergoeding nodig heeft. Zonder dat hij het weet is de landarbeider aan deze producent gebonden. "De landbouw is een fabriek van Goddelijke oorsprong waarvan de fabrikant de Schepper van de natuur als medewerker heeft, dat is namelijk de Voorbrenger van alle goederen en van alle rijkdommen", zal Mirabeau verklaren in zijn *PHILOSOPHIE RURALE* en Vauban zal het gedacht hebben met als toevoeging dat de *BON MENAGE*, de goede huishouding, door middel van ingenieurswerken de natuur vermag te ondersteunen.

Van groot belang in de redenering van Vauban en de latere Fysiocraten, is dat deel van de opbrengst dat dienen moet om te maken dat de grond kan blijven produceren. Dit deel van de opbrengst moet absolute voorrang hebben en het veilig stellen daarvan was dan ook het centrale thema van de economische hervormingen die Vauban voorstelde in zijn *DIME ROYALE* (1707).

Hoe sneller het geld circuleert, hoe meer goederen het voorstelt. De snelheid van de geldbewegingen en ook de snelheid van de goederenstroom vormen uitgaande van de natuurlijke rijkdom, de grondslag voor het algemeen welzijn. De kringlopen van de geldcirculatie kunnen bepaald worden door het jaarlijkse terugkeren van de oogst. Het is dus mogelijk om, uitgaande van die oogst en met inachtneming van het aantal mensen dat in een staat woont, de hoeveelheid geld vast te stellen, die afdoende en nodig is. Deze zal dan groot genoeg moeten zijn om door ieders handen te gaan en althans de bestaansmogelijkheden van elkeen voor te stellen.

De kern van dit denken is dat heel dit ruilstelsel, heel die waardevervorming dus uiteindelijk teruggebracht wordt tot die vorm van ruil die zich afspeelt tussen het voorschot dat de grondeigenaar doet in de vorm van een investering in de grond en de royaliteit van de natuur. Alleen deze ruil is winstgevend en op deze netto-winst kunnen de kosten van iedere ruil, dat wil zeggen het verschijnen van een element van rijkdom aan economische goederen, worden verhaal.

Het zou onjuist zijn om te zeggen, dat de bodem spontaan waarden schept, maar wel is de natuur de onuitputtelijke, nimmer vermoeide bron van goederen die door de ruil in waarden worden omgezet. Centraal in deze redenering staan dus de conditie van de grond en de condi-

tie van de arbeid die haar bewerkt als voorwaarden voor een opbrengst die via een efficiënte ruil moet leiden tot circulatie van de tekens van de rijkdom, in casu geld. De grond is de centrale categorie, zowel bij Vauban, als bij de 18^e eeuwse Fysiocraten, waarbij men uitging van de *oneindigheid* van de vruchtbaarheid van de natuur, die beheerd zou moeten worden op een efficiënte manier; de '*BON MENAGE*' van Vauban. Samengevat: elke vorm van rijkdom komt voort uit de grond; de waarde van de dingen is verbonden met de ruil; geld heeft waarde als 'voorstelling' van een economisch goed dat circuleert; de circulatie moet zo eenvoudig en volledig mogelijk zijn. Efficiënt grondbeheer en optimale circulatie zijn dan de componenten van een 'goede huishouding' en bevorderen een Algemeen Welzijn.

Het boeren-denken van Vauban strekt zich nog uit naar heel andere domeinen dan dat van het 'Fysiocratisme' denken over de rijkdom, ik kan wijzen op de verbanden met het traditionele magische denken en een soort ecologisch besef van de grenzen van de groei, een zekere intuïtieve houding tegenover de krachten van de natuur, alsmede de belangstelling voor het Chinese denken en de agrarische organisatie van dat land in relatie tot zijn politieke stabiliteit.

Het mag duidelijk geworden zijn, dat het Pré-Carré meer impliceert dan de fixatie van een *grens*. Het betekent ook de toewijding aan de volle omvang van het afgeperkte territorium, dat wordt doorgereisd, opgemeten, beschreven, bewerkt, geteld, omwoeld en ingericht teneinde de bodem tot een maximaal en vooral onuitputtelijk functioneren te brengen. Voor Vauban moest de grootheid van de natie kunnen worden afgelezen aan het blozende gelaat van de boer, kortom aan de toestand van hen die haar samenstelden. Op deze wijze komen de grens, de grond, het algemeen welzijn en de goede huishouding samen in de idee van de cultivering en laat zich niet meer verdringen dat aan de oorsprong van onze westerse nationale ruimtelijke ordening de militair ingenieur opdoemt in een boerenkostuum en dat de herkomst van de planologie feitelijk de landinrichting is.

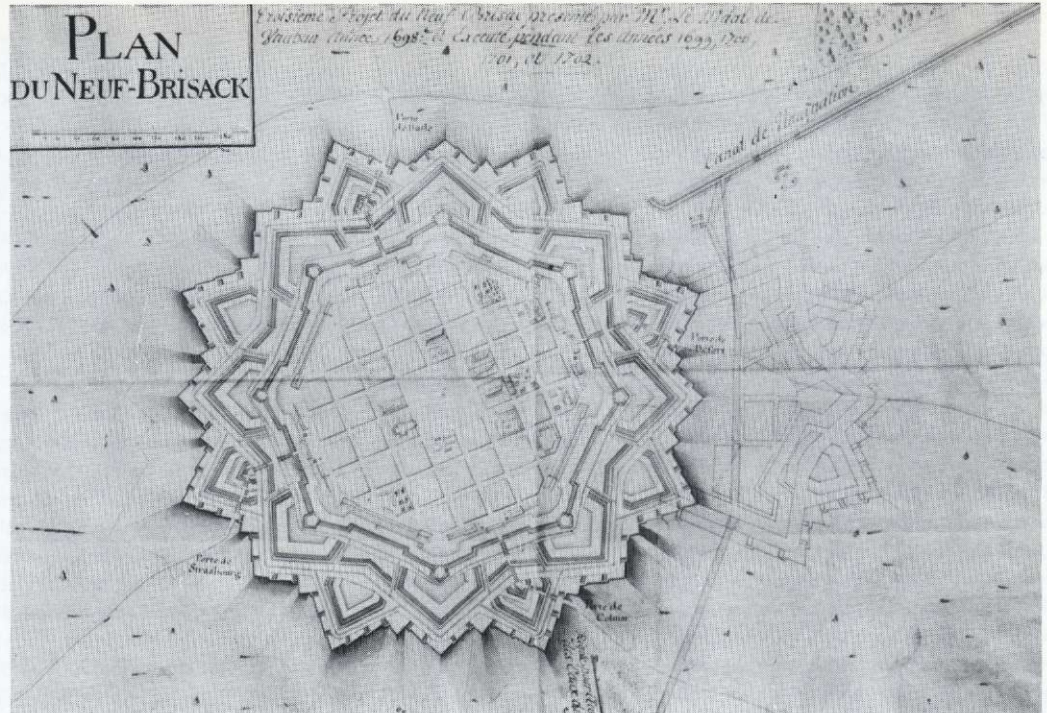
Voor Vauban was Frankrijk het self-supporting ruimteschip, dat de wereldbol voor ons zou moeten zijn, principe en grond van de vitaliteit. Dat is de soliditeit van de bodem.

Het duurzame evenwicht

Het derde element dat naast de fysieke grenslijging en de cultivering van de bodem tot de idee van de Pré-Carré behoort is de strategie van het duurzame politieke evenwicht.

"Alle ambities van Frankrijk moeten zich beperken tot de Alpentoppen en de Pyreneeën, Zwitserland en de twee zeeën: vandaaruit kan zij streven naar de instelling van haar grenzen met volgens de tijd en de gelegenheid legale middelen. Bijgevolg kan er aanspraak gemaakt worden op Genève, de Savoie en het Graafschap Nice net zoals de Lorraine, het Hertogdom De Deux Ponts, het Prinsdom Montbéliard [...] het land van Luik en de rest van de Katholieke Nederlanden, Vlaanderen en Hollands Brabant daarbij inbegrepen. Dit is waar de ambitie van Frankrijk zich aan moet houden en als het merendeel van de Christenen zich aan haar zouden willen overgeven, wat haar meer zou belasten dan ooit, dan mag zij dit nooit accepteren indien zij gesteld is op haar rust en haar zekerheid."⁵ Dit is een geo-politieke optie, die zijn grondslag vindt in de fixatie van de grens en de voor de cultivatie noodzakelijke rust en zekerheid. Vauban wijst ieder gedrag af, dat een verregaande expansie van het territorium met zich mee zou brengen. Het land dient ieder streven naar bezit voorbij de Alpen, de Pyreneeën en de Rijn na te laten. Precies dit streven naar fixatie verklaart ook zijn vijandige houding tegenover de veroveringsoorlogen van de Franse koningen, waaraan hij overigens zeer succesvol heeft meegewerkt.

De geo-politieke optie van Vauban impliceert dat Frankrijk haar territoriale ambities zou moeten inperken tot het verwerven en behouden van grenzen die worden aangeduid door het reliëf van het aardoppervlak. Overigens heeft Vauban steden verdedigd en veroverd in een gebied, dat veel kleiner was dan wat hij boven aangeeft. Het Frankrijk van Lodewijk XIV had zelfs zijn huidige omvang nog niet bereikt. Vauban had als mikpunt de idee van een Frankrijk, dat een weinig omvangrijker was dan het huidige, maar waarbij de basis van de idee verenigbaar was met de ambities van de omliggende machten. Hoe ambitieus dit plan misschien ook was, het stond diametraal tegenover dat van zijn veroveraars door zijn structureel defensieve houding.

Het plan van Neuf-Brisach volgens het 3^e project van **Vauban** en de maquette, uitgevoerd in 1706.

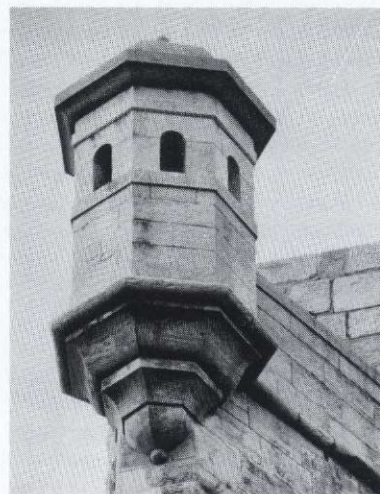
In de boven geciteerde memorie over L'INTERET PRESENT DES ETATS DE LA CHRETIENTE gaat Vauban het avontuur aan om een kader te stellen voor de ambities van de andere Europese machten, die op zodanige wijze ingewilligd zouden kunnen worden dat Frankrijk de zijne zou kunnen realiseren. Spanje, Italië, Engeland en Nederland passeren de revue en Vauban doet diplomatieke en militaire voorstellen, die een politiek van de verdeling, het evenwicht en de pacificatie mogelijk moeten maken. Een duurzame vrede is voor hem een noodzakelijkheid van de eerste orde. Een vredespolitiek zal "alle verschillen op een redelijke wijze moeten regelen, die bij benadering toekomst aan de interesse van allen, zonder voordelen te voorzien die de een tegenover de ander zou kunnen hebben. [...], terwijl het zeker is, dat het natuurlijk is om rustig te kunnen wonen als men geen reden tot klagen heeft, zoals men ongerust wordt, wanneer men denkt slecht behandeld te worden".

Vanuit dit verlangen ontstaat de defensieve orde, want "de oorlog houdt stand zolang er mensen zijn". Maar de oorlog is ook het ongeluk van allen; dus is het nodig dat de naties hun eigenliefde leren inbinden door middel van vredes, die geen wraakgevoelens oproepen.

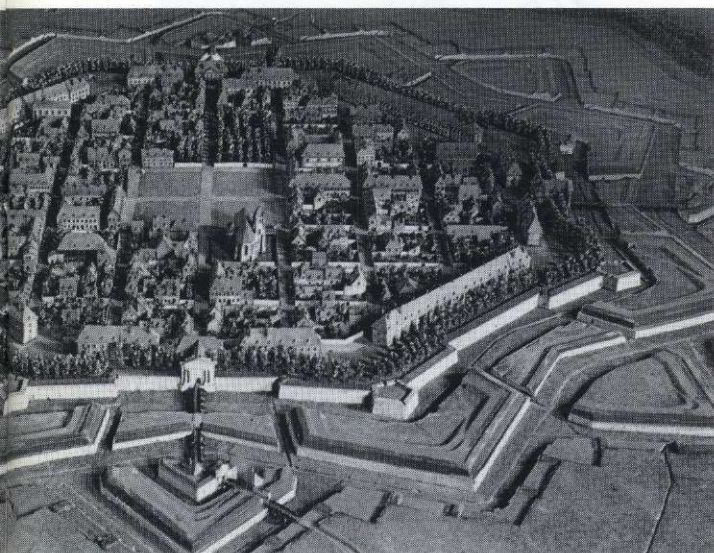
Ergens is er in het denken van Vauban rond de idee van Frankrijk sprake van utopisme, toch zijn zijn voorstellen gebaseerd op een pragmatische zorg en en gedegen informatie, opgedaan tijdens reizen en belegeringen. Zeker heeft Vauban geen politiek systeem geschapen of uitgedacht. Zijn Pré-Carré is een systeem van vestigingen en zijn projecten, of het nu om militaire, geografische, economische of agrarische gaat, betreffen uiteindelijk altijd de *technische inrichtingen* of de *tactische en strategische scenario's*, het is via de *uitrustingen* dat zijn werk raakt aan de grondslagen van de staat. Zijn ruimtelijke ordening betreft zowel de prothesen van de staat als de prothesen van het levensbehoud.

De wil tot contact

Wat opvalt aan de vestingwerken die Vauban rond bestaande en nieuwe steden aanlegt, is hun *horizontale dimensie*. Want wat vroeger een obstakel was - de toren en de verticale muur - is nu door de ontwikkeling van het geschut *zuiver doelwit*. De werken van Vauban tenderen ernaar om rond iedere stad een groot terrein te bezetten. De stadsgrens wordt een gebied, een topologisch universum van verdiepingen en verhogingen, waterpartijen en talloze trucages om doorzicht en doorgang te verhinderen. Meestal zijn het stervormige composities waarvan de radioconcentrische vorm alleen vanuit de lucht kan worden waargenomen. De verdedigingswerken betekenen dat buiten de steden en in een landelijke

context een kunstmatig en extensief grondgebruik wordt geïntroduceerd. Er verschijnt een nieuwe structurering van de omgeving die bestaat uit ingevoegde geometrie en uitgebeitelde natuur. Als brandmerken liggen de steden voortaan vastgedrukt op de groene vacht van de bodem. Een zodanig geforceerde natuur regeneert zichzelf op de lange duur en woekert over de gemarkeerde zone, maar het litteken blijft en vormt er het nieuwe gezicht van, net zoals in Nederland de werkeloze dijken en terpen in het rivier- en polderlandschap. Rond de steden verschijnen in de klassieke periode essentiële ruimten, die nu nog hun betekenis ontleen aan het feit, dat het oorden waren van het geweld en het excès en als zodanig tot de verbeelding spreken. De fascinatie die uitgaat van deze 'interessante' en 'intelligente' vormen, die ongetwijfeld gelezen moeten worden als een culturele ecologie, is hoogst waarschijnlijk gelegen in het feit, dat zij de rationele greep op het geweldexcès hebben betekend en deze hebben opgenomen in de kunstmatige orde van het gecalculerde ontwerp. De werken van Vauban zijn voortgebracht door de oorlog, ongetwijfeld. Maar binnen een algemene acceptatie van de onvermijdelijkheid en de natuurlijkheid van de oorlog, waren zij vooral bedoeld om de olog te hinderen en in te perken. Het ging deze 'oorlogsondernemer' erom het bloed te sparen en de bescherming te verzorgen door middel van *afrading* en *stabilisatie*. In de werken van Vauban worden twee naturen geforceerd door middel van een kunstwerk, namelijk het landschap en het geweldexcès. De natuur van het landschap, het bodemreliëf, wordt onder een geometrische terminologie - vlakken, hoeken, prisma's, graden - en onder de militaire nomenclatuur - ruiters, halve-manen, bastions - vervormd op een wijze, die niet alleen een indeling heeft gebracht, maar iets tot stand liet komen dat wij nu zouden benoemen als bergkammetjes, als dalletjes of als rotspartijen, gevat in een geometrie. In het landschap is een ambivalente orde ingelaten, die de natuurlijkheid aan de kunstmatigheid paart of omgekeerd.

De natuur van het geweldexcès wordt geperst in het keurslijf van een geometrie en een exact verloopend scenario. Vauban schreef daarover drie tractaten, die niet zozeer gaan over het dogma van de vestingbouw, maar over het gebruik van deze 'onbeweeglijke machines' in het oorlogsbedrijf. In 1705 publiceert hij achtereenvolgens zijn *TRAITE DE L'ATTAQUE DES PLACES*, de *TRAITE SUR LA DEFENSE DES PLACES* en zijn *TRAITE DE LA FORTIFICATION DE LA CAMPAGNE*. In al deze theorieën stuurt Vauban er op aan de *nuttigheid* van de werken op te voeren in het licht van hun conceptie. Zowel tijdens de verdediging, als tijdens de aanval, moet het verlies aan mensenlevens worden beperkt, zowel om redenen van doelmatigheid als op humanitaire gronden. Daartoe ontwikkelt Vauban goede *regels voor het gedrag* tijdens aanval en verdediging, regels die coïncideren met de toegevoegde kracht van de werken. Met name uit zijn leer en praktijk van de aanval blijkt de insnoering van het ruwe geweldexcès door middel van de *regie* en de *militaire requisieten*. Het was deze beheersing van het gevecht, die haar formeerde tot *spektakel*, zodanig dat Lodewijk XIV, tronend op een uitzichtpost, het hele gebeuren zonder levensgevaar kon aanschouwen.

Om deze absorptie van het ruw geld in het scenario te verduidelijken, zal ik in kort bestek ingaan op zijn *TRAITE DE L'ATTAQUE DES PLACES* (1705). Vauban komt hierin tevoorschijn als een typische exponent van de klassieke periode, namelijk als *perfectionist*. Zijn codificatie van de aanval, zijn *geregelde beleg*, wordt in de literatuur vaak vergeleken met de opzet van de tragedie bij Racine. Het is gebaseerd op de regel van de drie eenheden.

- Als eerste is er de eenheid van *plaats*; ondernemingen van buitenaf mogen geen verdelingen teweeg brengen en de concentratie van de aanval vertroebelen: de lijn van de omcirkeling, de *circonvallation*, die aan de buitenkant de interne lijn van de *contrevallation* verdubbelt en die precies buiten het bereik ligt van het geschut van de verdediging, verhindert de tussenkomst van hulptroepen en grenst tevens de plaats van de belegering af. Zij fixeert de 'scene' van het beleg.
- Als tweede is er de eenheid van *handeling*. Men kiest zijn punt van aanval en men houdt zich eraan. Men selecteert een tegenoverliggend ensemble dat zich tegen de benadering verzet, en waarin men wil doordringen. Meestal zijn dit een courtine, zijn buitenwerken en twee aanliggende bastions.
- De derde eenheid is die van *stijl*. Door middel van de eenmalige kerving van de loopgraaf vindt de benadering plaats, die het doelwit in de houtgreep neemt met zijn drie concentrische en parallelle lijnen, onderling verbonden door zig-zaggende verbindingsloopgraven.

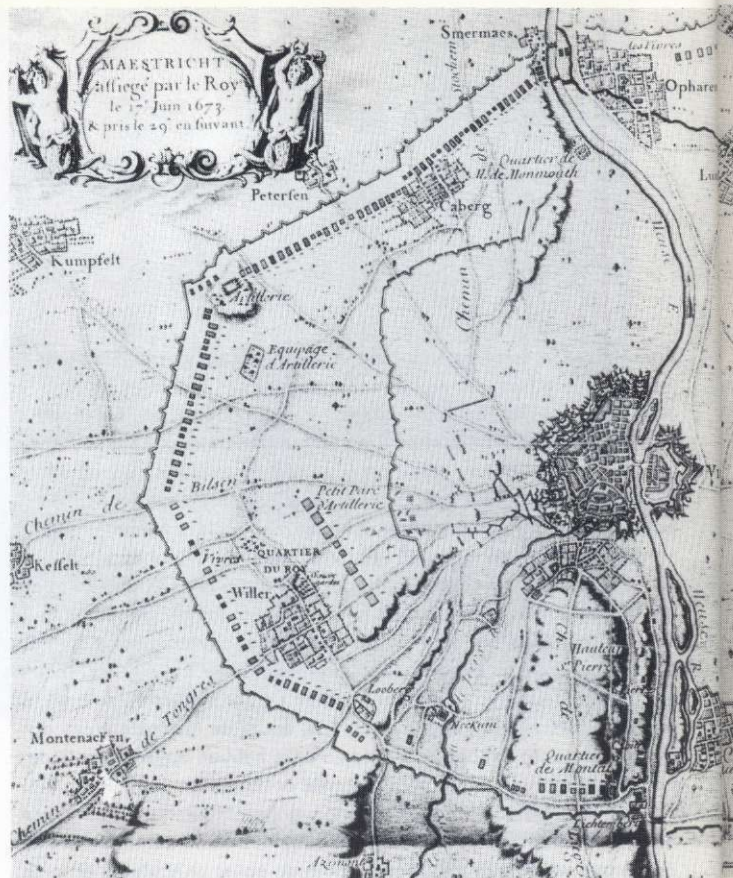
Circonvallation, contrevallation en evenwijdige loopgraven vormen de opeenvolgende acten van een tragedie met een noodzakelijk verloop, die het doel aangrijpen tot aan het toppunt van de aanval. De vertakkingen van de radiocentrische loopgraven constitueren de uitgebalanceerde koers van deze gebeurtenis, die een constante progressie laat voortgaan binnen een eenheid van tijd. Een dergelijk beleg is als een theater of een film. "Het kent geen complicaties van de werkelijkheid en het gaat voort als een trein in de nacht", zoals Truffaut opmerkte. Het einde is de overgave, net zo onvermijdelijk als de dramatische ontknopning bij Racine, of de verleiding bij Kierkegaard in zijn *DAGBOEK VAN EEN VERLEIDER* of de belegering van een vrouw bij Laclos in zijn *LES LIAISONS DANGEREUSES*. Zeker een noodlottige ontknopning deze overgaves, maar volledig opgesloten in de gedaante van de menselijke strategie, een fatale strategie die aan het verloop een *teken* geeft.

De regels van het beleg bij Vauban en de regels van het theater bij Racine, zijn gelijktijdig geboren. Ze hebben dezelfde kunstmatigheid van de verschijning en dezelfde aandacht voor de menselijke waarheid, of voor de natuur en zijn waarachtige wetten, waarvan men zich in de klassieke periode meester maakte, door ze op de proef te stellen. Het belegeringstheater van Vauban is dan ook meer dan de vrucht van stille theoretische arbeid, zijn belegeringen in het veld verliepen daadwerkelijk zoals hij ze beschrijft.

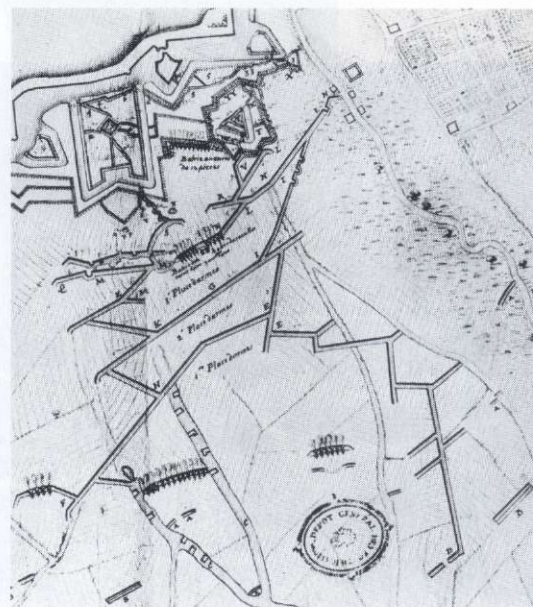
Deze tragico-choreografieën van Vauban - zijn handelingsmodellen met een fataal verloop - zijn diep verankerd in het klassieke en met name het barokke denken. Natuurlijk is het onloochenbaar dat de barok de periode is van de trompe-l'oeil, de verwringing van de vorm, de bespotting van de wereld van de gelijkenissen uit de 16^e eeuw d.m.v. anamorfoses en dat zij de empiri bestookte met 'uitzinnige tekens', maar zij is ook, achter het kalme scherm van het classicisme een zoeken naar *contact*. Wat de klassieke periode aan nieuwigheid heeft ingebracht was de orde van het tableau van overzicht en de verheffing van het beeld binnen een algemeen kader van de representatie. In de wetenschap ging het erom al wat het voorstellingsvermogen aan kon bieden van een teken te voorzien en zo op te nemen in een orde van de voorstelling, of het nu waarnemingen, gedachten of wensen betrof. Deze tekens moesten het geheel van de voorstelling in afzonderlijke zones verdelen, die door aanwijsbare strepen van elkaar gescheiden zijn. Het tableau neemt dus de vorm aan van een raster, doorsneden door grenslijnen, die de betrekkingen van orde aangeven in een permanente ruimte. Het tableau wordt beheerst door de grens en het weten van de klassieke periode draagt het project in zich door middel van de grens, dat wil zeggen door middel van een denken in termen van *onderscheid* een alles omvattende orde op zaken te stellen. Bij Vauban zien wij dit terug in zijn Pré-Carré, in zijn vestingvorm, als wel in de tragico-choreografie van het beleg. Maar, in het klassieke denken gaat het ook steeds om betrekkingen, met name die tussen het domein van de empirische observatie en dat van een algemene wetenschap van de ordening. In feite wordt de solide, volle wereld van de gelijkenissen van de Renaissance⁶ door midden gespleten en uiteengerukt. Aan de ene kant vinden we tekens die verwant zijn aan een algemene mathesis, aan een domein van orde en maat - bij Vauban de hexagonalen, maar ook de Landmeetkunde - die analytische instrumenten geworden zijn voor het aanwijzen van identiteit en onderscheid. Aan de andere kant bevindt zich het empirische, fluisterende op elkaar gelijken van de dingen.

Waar de tekens in de 16^e eeuw nog woekerden in een web van gelijkenissen en een verhaal als dat van Don Quichotte mogelijk maakten, worden ze in de klassieke periode recht overeind gezet en erkend in hun eigenheid te midden van de dingen. Het teken is niet meer instrument om het goddelijke te raden, maar het *geeft betekenis*, doordat het *stempelt* en *merkt*. Niet oorzaak en gevolg zijn hier in het geding, maar de *aanwijzing*, die verloopt van het teken naar de zaak. Daartoe moet het teken zowel deel uitmaken van de zaak die het aanduidt, als wel ervan onderscheiden zijn.

De relatieve losmaking van het teken en de ruimte die ontstaat tussen teken en zaak, introduceert een problematisering van de soliditeit ervan. Maar het leidt ook tot de voorkeur voor het conventionele teken, vastgesteld door afspraak. Een teken, dat zodanig wordt uitgezocht dat het eenvoudig is, gemakkelijk in de herinnering te roepen en toepasselijk op een groot aantal elementen verdient de voorkeur boven het natuurlijke teken. Het conventionele teken is het volledig functionerende teken.

Het beleg van Maastricht in 1673.

Het aanvalsplan voor Maastricht.

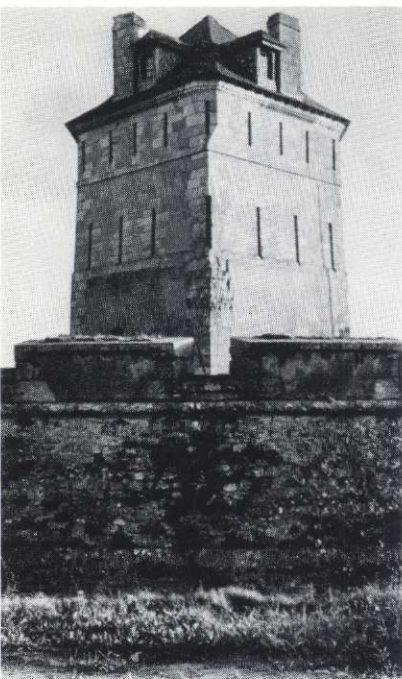
De voorstelling staat nu in zijn eigenlijke wezen loodrecht op zichzelf. In de eerste plaats is zij *kunstmatig* en als zodanig aanwijzing, maar zij is ook een verschijnen, zoals een landschap op een kaart, waarbij de kaart het teken is, dat het landschap nodig heeft om te verschijnen en ook het enige middel is om als zodanig te verschijnen. Het teken, bevestigd aan een solide drager - want we praten over de esthetiek van de verschijning - wordt tegelijkertijd betrekking tot een object én manifestatie van zichzelf. In de klassieke periode is het teken het vertegenwoordigende aspect van de representatie in zoverre het zelf representabel is. Welk tekensysteem men nu ook ontwikkelt, steeds hebben de kunstmatige systemen van tekens de *bedoeling* om zich bij de natuurlijke orde aan te sluiten of deze zo min mogelijk los te laten. Dát is de wil tot contact van de barokke orde die wij bij Vauban terug zien komen in het 'merken' van het bodemreliëf, in het 'uitdrukken' van het mystieke lichaam van Frankrijk, in het blozende gelaat van de boer als teken van gecultiveerde vitaliteit, in de wijze waarop de hexagonalen zich vastklampen aan de eigenaardigheden van hun fond en in de opsluiting van het vormeloze geweldsexces van de oorlog in de tragico-choreografie van het geregelde beleg. Overal zien wij deze wil om de kloof tussen teken en empirie te dichten en een volle - solide - orde in te stellen, vanuit een dieperliggende, epistemologisch bepaalde scheiding. Deze al dan niet geslaagde bilaterale enting van twee gescheiden orden, die van het teken en dat van de empirische zaak, deze 'problematische' waarheid van de verschijning, zou nader getypeerd kunnen worden als een wil tot contact, die uiteindelijk neerkomt op een coöperatie van het kunstmatige met het natuurlijke, van de architectuur met de hoedanigheid van de plek, van de 'machines' en het scenario met de hoedanigheid van de krachten. Misschien is het wel deze bilateraliteit, buiten de mens om, die de charme bepalen, die deze monumenten van de verschijning voor ons hebben.

De 'suspens' van de diepte

De militaire verdedigingsfunctie is in de klassieke periode niet meer beperkt tot de stad, noch staat zij ten dienste van de stad. Zij maakt deel uit van een systeem van versterkingen, een zogenaamd fortificatie van het veld, en vormt een steunpunt in een militaire campagne. Als uitverkoren plek heeft de stad afgedaan. De plaats is voortaan oord van retraite: réduit. Meer dan als teken van macht en aanwezigheid, dient zij nu om aan de blik te onttrekken. Zeker is zij herbergzaam en functioneert zij als prothese van de revitalisering, maar dit alles staat ten dienste van de uitval en de bewegingen in het veld. De uitverkoren plek zal voortaan zijn in het beweeglijke militaire spel van het verschijnen en het verdwijnen, waarbij haar hoedanigheden geen andere taak hebben dan bij te dragen tot een omkering van het *krachtsverschil*.

De vestingbouwer is niet meer de brave stadstimmerman die in dienst van een burgerij haar rijkdommen verschanst, maar de militair ingenieur, die als oorlogsondernemer de burgerij haar veiligheid naar believen kan aanbieden en ontnemen. Door de ruralisering van de oorlog is de burgerlijke enclave als oord van de veiligheid sinds de klassieke periode in onklarheid geraakt. De concrete aanleiding daartoe was de uitvinding van het nationale leger. Met name de Zweedse koning Gustav Adolf schiep een leger met een hoge graad van discipline, een onderscheidend uniform en uitgerust met lichte wapens. Hij schafte het harnas af, introduceerde het patroon en werd vooral berucht door de toepassing van de snelle tactische beweging van de cavalerie die voortaan de frontale shock zou complementeren en vertroebelen. Kenmerk van de oorlog werd toen het opzoeken van de slag, mogelijk gemaakt door de superioriteit van de beweging over de onbeweeglijkheid.

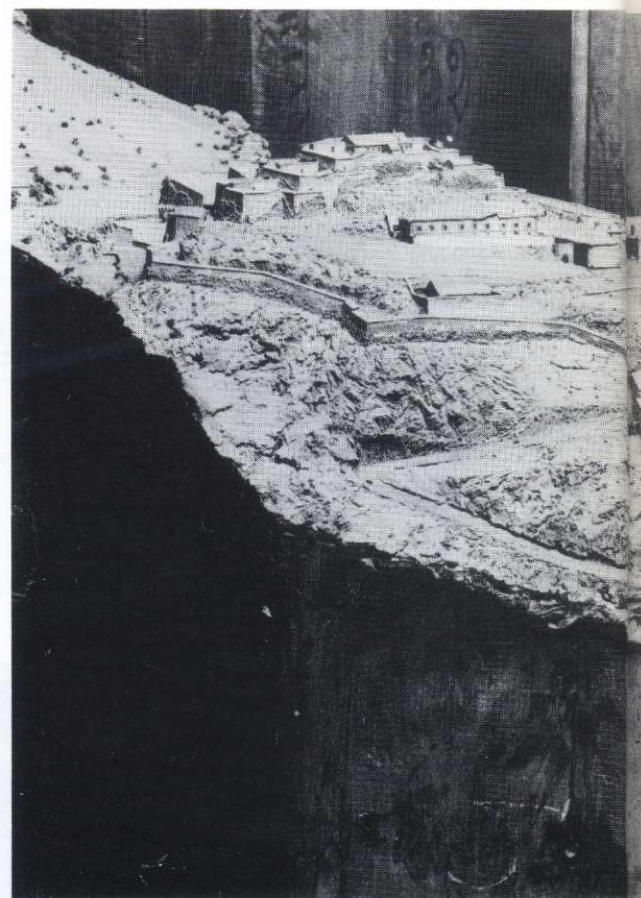
Deze mutatie van oorlogskunst betekende dat in de 17^e eeuw het hele Duitse land de scene van de strijd werd. De suprematie van de beweging stond aan het begin van een serie gebeurtenissen, die ertoe hebben bijgedragen de functie van militair ingenieur in het leven te roepen. Want uiteraard werd het succes van de cavalerie gepareerd met een ontwikkeling van de fortificatie-techniek, waartoe in concreto ook de ontwikkeling van het kanon noopte. De suprematie van de kinetische energie, van het kinetisme, vindt dus zijn antwoord in een versnelde ontwikkeling van de bouwkunde van de soliditeit teneinde haar energie te smoren.

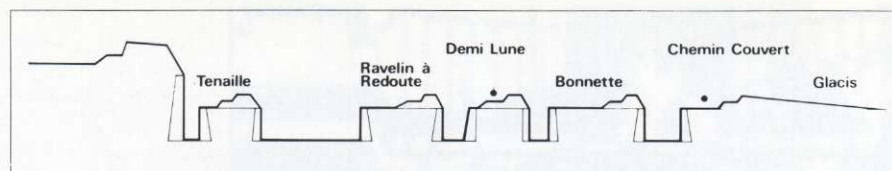
Daarom worden overal in Europa de vestingssystemen verbeterd tot op het moment, dat ze worden samengevat in de 'drie systemen van Vauban'. Maar het afdoende antwoord op de hervormingen van de oorlogskunst door Gustav Adolf moeten we eerder zoeken op het niveau van de strategie, dan op dat van de techniek van de enkelvoudige vesting. En dit strategische antwoord, dat geplaatst wordt tegenover de mobiliteit van de legers, is de continue grens van versterkte steden. Vauban ontwerpt in dit licht zijn *Pré-Carré*, een gordel van vestingsteden rond Frankrijk, bedoeld als een onderneming om het ijdele kinetisme af te schrikken.

In tweede instantie bracht een technische revolutie in de fortificatie de ingenieur op het toneel als vestingbouwer. Na de tussenperiode van de Middeleeuwen, waarin de voorkeur heerste voor de verticaliteit van de muur en de torens, veroorzaakt de perfectionering van het geschut de voorkeur voor het versterkte bastion reeds in zwang in de oudheid. In een relatief kort tijdsbestek wordt de trotse verticaliteit vervangen door een stevige horizontaliteit. Na een vijftig jaren onophoudelijke perfectionering vraagt dit type aanleg om een constructiespecialist. En deze rol komt voortaan toe aan de ingenieurs. Voor Vauban was Jean Errard de Bar-le-Duc⁷ de eerste theoreticus van de moderne fortificatie. Hij definieert heel precies de functie van de ingenieur, die én soldaat én landmeter moet zijn, en zowel de aanval als de verdediging moet beheersen. Errard bepaalde de middelen van de dekking, dat wil zeggen de inrichting van de vesting op zodanige wijze, dat zij beschut was tegen het zicht en het vuur van de vijand. Een techniek, die ook de gegevenheden van het terrein benutte en hellende vlakken aanbracht, bedoeld om de verrassing van een doorzicht te vermijden en die erin slaagde om de flanken van de bastions te maskeren voor de vijand door middel van de schikking van de courtines, de stukken vlakke muur tussen twee bastions.

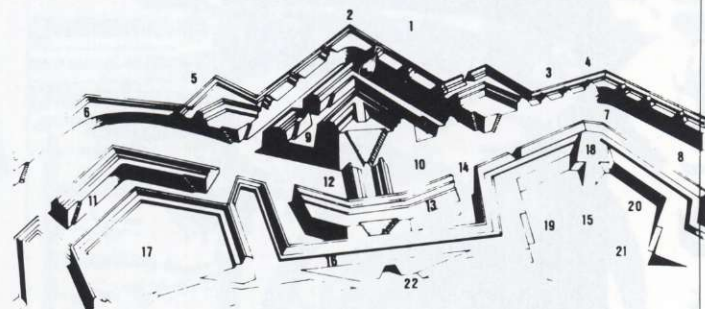
Maquette van Briançon.

De laatste voorloper van Vauban was Blaise François de Pagam, Comte de Merveilles. Pagam introduceerde in zijn *TRAITE DES FORTIFICATIONS* (1645) diverse innovaties. Het leidende beginsel van Pagam is de *echelonnering van de verdediging in de diepte*, dat wil zeggen de verdediging werd van buiten naar binnen over meerdere lagen verspreid. Met Pagam begint de ontwikkeling van de wal tot *topologisch universum*. Aan de buitenkant legt hij overdekte wegen aan, zodanig, dat er een soort van te voren geprepareerd slagveld ontstaat. Als de aanvallende partij dichterbij komt kan de artillerie van de verdediging, vanaf de bastions, het vuur erop concentreren. Uiteindelijk moet men ook kunnen vechten binnen een vesting, en de bastions, alsmede het lichaam van de plaats zelf moeten georganiseerd zijn voor een laatste verdediging. Met dit idee is de vestingbouwkundige op de top van haar kunnen. Het enkelvoudige gelaat van de middeleeuwse stad is dan versplinterd in een geslaagd systeem van maskers en maskerades. Hoe meer hij nadert en penetreert, steeds staat de vijand tegenover een ander gezicht dat hem toegrijnst met de angstwekkende fataliteit van de dood. Deze orde van de maskerade en het gevaar, van de onthulling en de verberging, geeft aan de architectuur van de soliditeit haar suspens van de diepte, die door Vauban tot de uiterste perfectie wordt gebracht in zijn drie systemen. In het eerste systeem, dat nauw aansluit op dat van Pagam, wordt tussen de vijfhoekige bastions een naar voren geschoven driehoekig object geplaatst, dat merkwaardig genoeg een *halve maan* wordt genoemd. Het staat los van de courtine, de rechte muur, die geflankeerd wordt door

FRONT D'ETUDE BASTIONNE application des principes de VAUBAN

1 glacis	7 contrescarpe	13 tenaille	18 barbette
2 saillant	8 fossé	14 escarpe	19 flancs
3 chemin couvert	9 demi lune	15 bastion	20 face
4 traverses	10 réduit de demi lune	16 courtine	21 rampe
5 place d'armes rentrante	11 contre garde	17 cavalier servant de retranchement intérieur	22 poterne couverte conduisant à la demi lune
6 place d'armes saillante	12 caponnière		

De drie systemen van Vauban.

de bastions en die met geschut beschermd wordt vanuit de *tenaille*, de inspringende hoek achter de bastions. De gracht loopt langs de bastions en de *tenaille* en scheidt hen van de halve maan. De *tenaille* en de halve maan zijn met elkaar verbonden door een ondergrondse weg. De halve maan bezit aan haar buitenkant eveneens een (droge) gracht. Vóór deze gracht vormen de *wapenplaats* en de *overdekte* weg de tussenliggende vlakken, die dienen voor de directe verdediging van het *glacis*, dat zich stervormig rond het geheel uitstrekt.

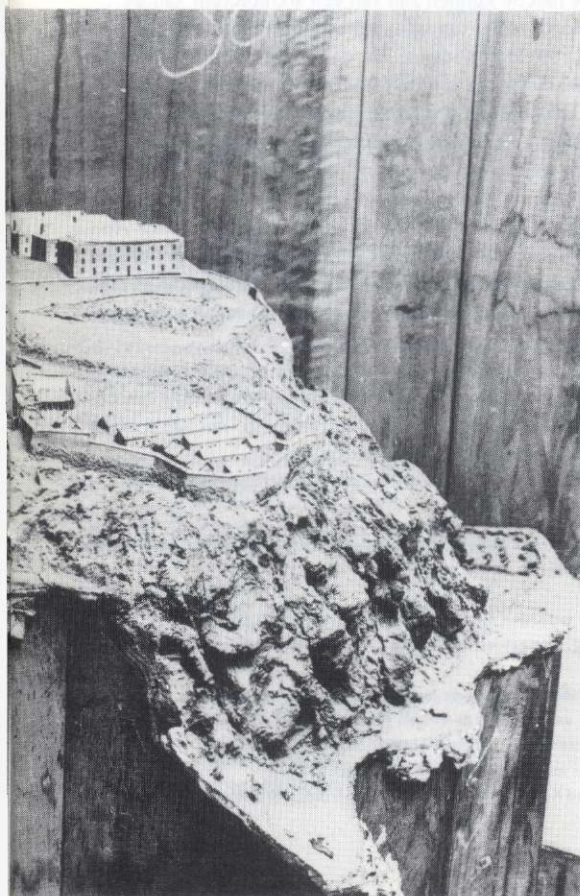
In het tweede systeem is Vauban bezig met het antwoord op de aanvalsvormen die hij zelf heeft ontwikkeld, namelijk het zijdelingse, kaatsende vuur, dat in staat is om stukken geschut te raken achter de borstweringen op de bastions. Daarom laat hij achter de bastions de *courtine* controleren door kleine gebastioneerde torens, waarin twaalf tot twintig stukken geschut staan opgesteld. Dientengevolge verdubbelt hij de (droge) gracht in een binnengracht en een hoofdgracht, die voortaan drie groepen van werken scheiden:

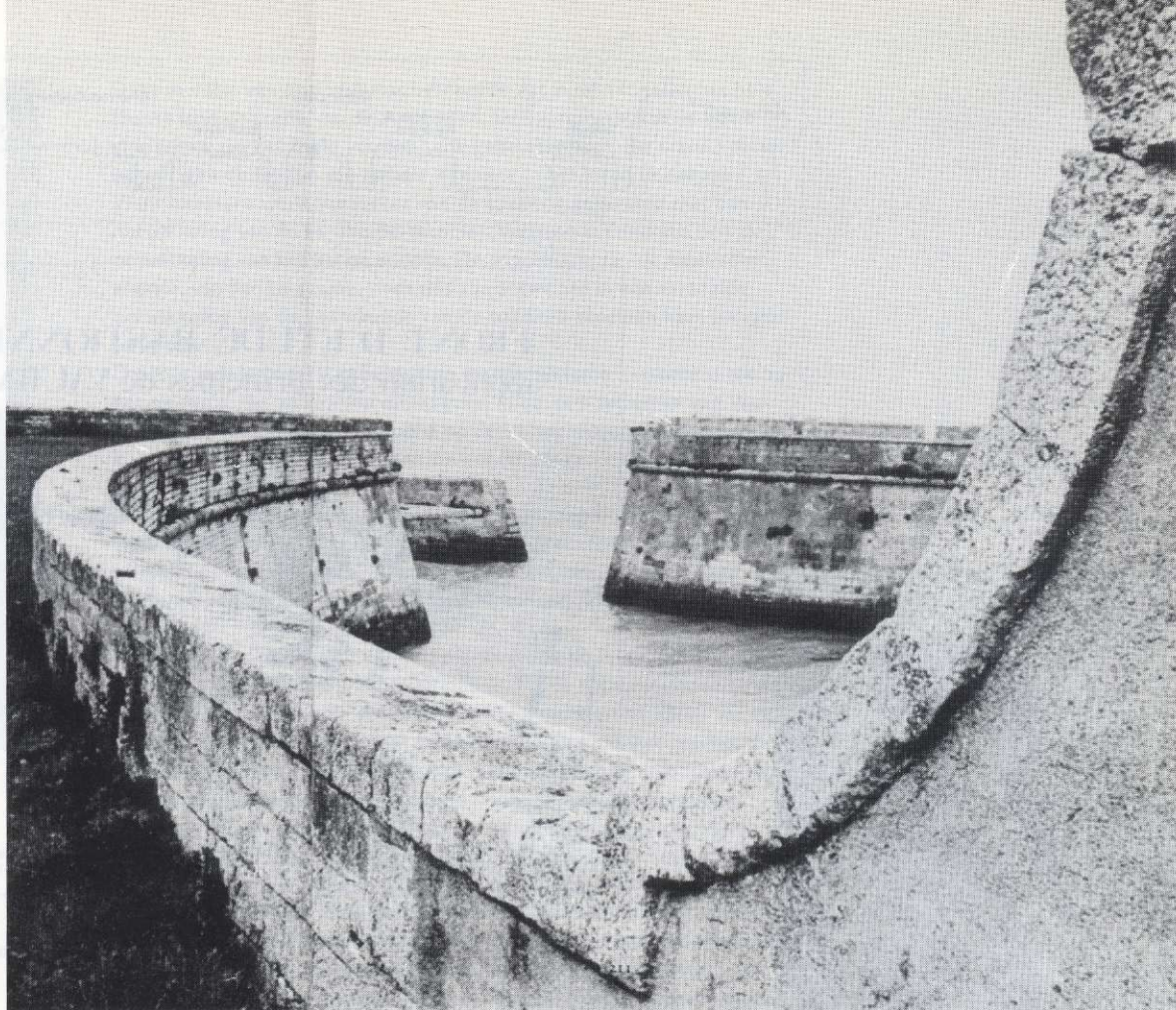
- de *courtine* en de versterkte torens aan de binnenkant;
- de bastions en de *tenaille*;
- de halve maan aan de buitenkant.

Zoals voorheen wordt de halve maan omgeven door een buitengracht.

In Besançon en Belfort werd door het geaccidenteerde reliëf een tussenoplossing opgelegd in de vorm van versterkte torens op de plaats van de bastions. Na Philipppbourg (1668) wordt het tweede systeem toegepast. Het leitmotiv wordt nu duidelijk; het gaat erom de verdediging in de *diepte* te verbeteren, door de lengte van de omtrek van een plaats te verminderen. Het is opvallend dat dit tactische idee ook ten grondslag ligt aan de strategie die Vauban ertoe brengt om op de schaal van het nationale territorium een zone van versterkte plaatsen aan te leggen langs een kortste weg.

Het derde systeem, dat van Neuf-Brisach (1698) is uiteindelijk niets anders dan de verbetering van het tweede. De versterkte torens beïnvloeden de bastions in het verloop van het tracé van de *courtine*. De halve maan wordt uitgerust met een *vluchtschans* (een *réduit*), die zelf weer functioneert als versterkte toren. Tenslotte worden overal groene heggen geplant op het binnentalud van de bastions, van de *tenaille* en de halve maan om de aarde vast te houden.

Vauban heeft zijn drie systemen nooit in een tractaat vastgelegd. Hij was meer geïnteresseerd in een filosofie van de vestingbouw en niet in dogmatische codificaties van de vormen en proporties. Zijn fundamentele gedachte is geweest, dat men zich altijd aan de omstandigheden van het bodemreliëf moet aanpassen; wat vooral interessante configuraties oplevert in zijn *berg-vestingen*, zoals Briançon en zijn *zee-vestingen*, zoals St. Martin-de-Ré.

Maar dit is wat we zien. Onder en om deze geometrische machines ligt nog het gehele complex dat behoort tot de *techniek van de ondermijning*, dat wil zeggen de ondergrondse benadering van de muren, waarbij men vervolgens een mijnkamer gevuld met kruidpoeder laat ontploffen, of de *techniek van de contramijn*, die bestaat uit het aanleggen van luistergangen. Zij maken het mogelijk om de mijngang op te sporen, te vullen met rookgordijnen en eventueel de gangen van de aanvalleur op te blazen. Heel dit gedachtengoed rond de vesting en de organisatie van de 'suspense van de diepte' vindt zijn totaliteit in de actie. Dan culminerende deze disposities in een 'tumultueus' landschap, dat daad en verschrikking, geestelijke ontsteltenis, emotionele derealiseringseffecten, duizelingen en uiteindelijk een afschrikking teweeg moet brengen. Op het niveau van de strategie ontwikkelt het denken zich in de richting van de defensieve strategie. Dit houdt in dat er een onevenwichtigheid in de toegankelijkheid van een plaats wordt aangebracht. De toegang tot de vijand wordt vergemakkelijkt en de toegang tot zichzelf wordt bemoeilijkt. Voor dit doel is de grote gedachte van Vauban geweest om een organisatie te maken van vestingen in navolging van wat de orde van het slagveld geworden was, namelijk een systeem van verschansingen, een verschanste grens in meerdere linies.

In zijn memorie over de frontvestigingen van Vlaanderen⁸ toont hij zeer helder de noodzaak aan van een goed ontworpen grens, die aan Frankrijk zijn Pré-Carré geeft, maar waarvan wel de belangrijkste strategische functie is, dat een veldleger, dankzij dit ondersteunende dispositief snel een verdediging op zich kan nemen en het sterkst kan zijn op het punt waar zij de slag wil laten plaatsvinden. Nooit zal de vesting in staat zijn om een *esprit* of *élan* te vervangen, maar het lijkt me toe dat de vesting-idee ook op een algemener en actueel niveau, de aanleiding zou kunnen

zijn om middelen te bedenken die in staat zijn om een hegemoniale situatie om te keren en een overwinning te bezorgen aan de zwakste. De centrale principes zouden dan zijn:

- de echellonning van de verdediging in de diepte;
- de plaats als oord van de verschansing en de uitval;
- onevenwichtigheid van de toegang en de uitgang.

Zou dat ook niet de functie kunnen zijn van een architectuur van de soliditeit? Ook zij wordt hedentendage immers geconfronteerd met een 'open veld', een structurele ontleding van de ruimte, waar een bewegingsoorlog heerst, namelijk die van de esthetiek van de verdwijning. Volgens Paul Virilio is zij oorlog, omdat zij werkt met het drogbeeld, aangrijpt op het denken en een verlies van realiteit teweegbrengt. Want volgens hem moet de macht van de wapens niet zozeer gezocht worden in het ruwe geweld, maar in hun geestelijke kracht. De esthetiek van de verdwijning is oorlog omdat: "De wapens niet zozeer werktuigen van de vernietiging zijn, maar ook van de waarneming. Het zijn stimulators van de zintuigen en het centrale zenuwstelsel waarvan de werking zich uit in neurologische en chemische effecten, die de reacties beïnvloeden, zoals het herkennen van de waargenomen effecten, het vermogen hen te onderscheiden, enz.".⁹

En in dit perspectief zal de architectuur van de soliditeit, niets, maar dan ook absoluut niets, te maken hebben met de 'plek' als oord van de communicatie, van de herbergzaamheid, de gezelligheid, van het sociale evenwicht of van de verschijning van de subculturen.

1. W. Benjamin: Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid (Nijmegen, 1985) pp. 36-37.
2. Idem, pp. 23.
3. Michel Foucault: De woorden en de dingen (Bilthoven, 1973) pp. 98.
4. J. Snee, e.a.: Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland (Den Haag, 1982) pp. 49.
5. Vauban: Intérêts présent des Etats de la Chrétienté (1700) préambule.
6. Michel Foucault: De woorden en de dingen (Bilthoven, 1973) pp. 80.
7. La fortification réduite en art et démontrée (1594).
8. Vauban: Memoire sur les places frontiere de Flandre (1678).
9. Paul Virilio: Krieg und Kino, Logistik der Wahrnehmung (München, 1986) pp. 10.